

18. Постанова Ради Національностей Верховної ради СРСР «Про створення Комісії з проблем кримсь-котатарського народу» // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 9. – Ст. 354–355.
19. Депортовані кримські татари, болгар, вірмени, греки, німці [текст] : матеріали засідань урядових комісій (1989–2000) / [упоряд.: Ю. Білуха (керівник), В. Васильєв, О. Власенко, Е. Гафаров, Н. Павлік, П. Плакся]. – К. : Абрис, 2001. – 300 с.
20. Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» [текст] // Голос України. – 1991. – 15 лютого.
21. В Крыму готовятся к 58-й годовщине депортации крымских татар с полуострова // Сегодня. – 2002 – 10 мая.
22. Адамовський В.І. Ешелони у вічність. Депортація населення в першій половині ХХ ст. [Текст] / В.І. Адамовський. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д.Г., 2007. – 184 с.
23. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти [текст] / М.Ф. Дмитрієнко, В.М. Литвин, В.В. Томазов та ін. ; В. Смолій та ін. (ред.) ; НАН України, Ін-т історії України, Центральний держ. архів вищих органів влади і управління України. – К. : Либідь, 2000. – 488 с.

ПОДОРОЖНА Т. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
економічної теорії і права
(Подільський державний
аграрно-технічний університет)

УДК 340.155.8+342.41

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ЩО СУПРОВОДЖУЮТЬ РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена висвітленню конституційних проблем, що супроводжують розвиток сучасної правової системи. Наголошено на важливій ролі Конституції України в побудові правової системи. Акцентовано, що конституційні норми є нормативною основою правової системи, а їхній зміст характеризує сутність усієї правової системи в конкретній державі, її правової політики та ідеології.

Ключові слова: Конституція, конституційні норми, конституційні засади, правова система, правова культура, правова ідеологія, держава, право.

Статья посвящена конституционным проблемам, которые сопровождают развитие современной правовой системы. Отмечена важная роль Конституции Украины в построении правовой системы. Акцентировано, что конституционные нормы являются нормативной основой правовой системы, а их содержание характеризует сущность всей правовой системы в конкретном государстве, его правовой политики и идеологии.

Ключевые слова: Конституция, конституционные нормы, конституционные принципы, правовая система, правовая культура, правовая идеология, государство, право.

The article is devoted to the constitutional problems that accompany the development of a modern legal system. Emphasized the important role of the Constitution of Ukraine in building a legal system. The attention that constitutional norms are normative basis of the legal system and their meaning characterizes the essence of the entire legal system in a particular state, its legal policy and ideology.

Key words: Constitution, constitutional provisions, constitutional principles, legal system, legal culture, legal ideology, the state, law.

Вступ. Відомо, що серед універсальних конституційних цінностей є цінності свободи, прав людини, рівності всіх перед законом, соціальної справедливості. Норми Конституції діють безпосередньо, слугують своєрідним стимулом для подальшого розвитку та вдосконалення правової системи загалом і кожного, хто входить до неї як окремий елемент. У Конституції не існує власного механізму реалізації – ним є вся правова система, усі елементи, що входять до її складу. Процес реалізації норм Основного закону держави має багаторівневий характер, у зв'язку з чим не тільки елементи правової системи, а й різноманітні зв'язки між ними мають прямий або побічний стосунок до реалізації конституційних положень і принципів. Особливо-

го значення у цьому сенсі набуває взаємозв'язок і вияв тенденцій безпосереднього впливу конституційних положень на формування та розвиток правової системи.

Проблеми становлення, формування і функціонування правової системи стали предметом дослідження українських учених, а саме: М. Козюбри, В. Копейчикова, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, М. Орзіха, П. Рабіновича, С. Рабіновича, О. Скакун, Ю. Шемшученка та ін. Серед російських науковців цю проблему досліджували вчені: С. Алексєєв, В. Карташов, Д. Керімов, О. Лейст, О. Малько, М. Марченко, Л. Явич та ін. Варті уваги також дослідження іноземних правників – К. Цвайгерта, Х. Кьотца, Ж.-Л. Бержеля, Е. Ан-нерса та ін. У працях цих науковців проаналізовано сутність, структуру, функції правової системи, систему права та законодавства, значення юридичної практики, механізм правового регулювання, правову культуру та правосвідомість як елементи правової системи. Заразом виявлено різні підходи до розуміння терміна «правова система», характеристики підсистем і компонентів правової системи.

Постановка завдання. У вітчизняній юридичній літературі недостатньо уваги приділено взаємодії конституційних норм та правової системи щодо регулювання суспільних відносин, а також конституційним проблемам формування і розвитку правової системи. За таких умов виникає потреба в науковому аналізі суперечностей Основного закону як складового елемента системи права. Для цього Конституцію розглянемо у двох аспектах: як структурний елемент правової системи в матеріальному і формальному значенні. Тобто конституційні норми, з одного боку, є чинниками, що визначають зміст права, процес розвитку правової системи, а з іншого – формою зовнішнього вираження правил поведінки. Ці постулати і є метою запропонованої статті.

Результати дослідження. У ст. 1 Конституції України зазначено, що Україна – це «суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [1]. Основні права і свободи людини є невідчужуваними і належать кожному від народження. Тут же відзначається гуманістична спрямованість закону, бо права і свободи людини визначають сенс, зміст і застосування законів, діяльність законодавчої і виконавчої влади, місцевого самоврядування, забезпечуються правосуддям [2, с. 35].

Безперечно, реалізація цих конституційних основ, дотримання прав і свобод людини стали б вагомим кроком на шляху до встановлення громадянського суспільства і правової держави. Однак наглядним є значний розрив між положеннями чинної Конституції і реаліями правової практики, тобто між «належним» і «сушим». Це виявляється у невідповідності між законодавством, що стосується прав і свобод людини, і дійсністю. У сучасний перехідний період обмеження прав і свобод людини стало одним з ознак нашого життя: погіршується матеріальне становище більшості населення; зростає рівень злочинності тощо. За таких умов, урочисто проголосивши створення правової держави, ми тут же знищуємо її основне призначення – гарантії прав людини [3, с. 13]. «Декларація прав і свобод людини», на жаль, так і залишилася декларацією. Тож і питання про те, хто саме потребує захисту, які права і свободи вимагають охорони з боку держави, сприймаються як риторичні. Аналізуючи проблеми Основного закону як правової основи переходу до сталого розвитку, вважаємо справедливим зауваження, що «ігнорування проголошених прав перетворювало Конституцію на паперову фікцію і підривало серйозність гуманітарних зобов'язань, взятих державою перед міжнародною, насамперед європейською, спільнотою» [4, с. 69].

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що розрив між положеннями Конституції та дійсністю вбачається, зокрема, в незрілості суспільства та нездатності влади запобігти руйнівним процесам у суспільстві [5, с. 28]. Наша мета – розглянути проблеми формування правової системи і правової держави не тільки з фактологічного, але й теоретико-методологічного погляду. Тут важливо виявити механізм детермінації, який і спричинює розрив між бажаним і дійсним, знайти методи конструювання правових інститутів держави.

Найбільш гостра проблема полягає у здійсненні основного конституційного положення – формування реально дієвої правової держави. Для цього потрібно вибрати модель побудови суспільства в теперішній період. Саме це (вибір моделі), на наше переконання, і стало головною причиною, що викликала в подальшому розрив між декларованою в Конституції правовою державою і реальністю.

Принагідно згадаємо, що 1991 р. перед Україною стояв вибір: або модель суспільного розвитку, в основі якої лежить реформування соціалізму зі збереженням нагромадженого соціального та історичного досвіду, або модель розвинених капіталістичних країн з урахуванням, звичайно ж, української специфіки. Однак українські політичні лідери пішли іншим шляхом, вибравши іншу модель соціального розвитку – ліберальну державу з відповідними їй правовою системою і правовими інститутами. Зауважимо, що цей аспект маловивчений у нашій літературі, хоч саме він дає змогу розкрити основний генетичний зв'язок між тим, що прописано в Конституції, і тим, що вийшло насправді в житті.

Відомо, що класична форма ліберальної моделі правової держави – це держава епохи Просвітництва. Безперечно, свого часу вона була прогресивна, бо за її допомогою було зруйновано феодально-абсолютистську державність. Епоха Просвітництва висунула цілу плеяду мислителів, кожен з яких вніс свою лепту в нове розуміння правової держави та філософії права загалом. Передусім потрібно назвати Ш. Монтеск'є, Вольтера, Дж. Локка, Ж. Руссо, І. Канта, О. Радищева та ін. Вони не тільки піддали нищівній критиці фео-

дально-абсолютистську модель держави і права, але й створили принципово нову модель правової держави, у якій людина і її формальна свобода набули пріоритетного значення. Вони здійснили інтелектуальну і правову революцію.

Нове філософсько-правове бачення ґрунтувалося на ідеях природного права, народного суверенітету, суспільного договору, поділу влади на виконавчу, законодавчу і судову, на суворому розмежуванні прав держави та індивіда. Однак історія розпорядилася інакше. Уже в XIX ст. правова держава зіткнулася з кризовими процесами. Криза настільки поглибилася, що виникло питання про правомірність правової держави загалом, інакше кажучи – самого фундаменту теорії правової держави. Для нашого часу дуже показові причини цієї кризи, які коренилися в надрах самої моделі держави і в її ставленні до особистості. Модель правової держави епохи Просвітництва базувалася на ідеях жорсткої протилежності між державою і природним правом. Головною особливістю цієї моделі було невтручання держави в економічні та інші природні права людини. Як наслідок, держава і закон були відсторонені від регулювання економічних і соціальних відносин і виконували роль лише «нічного сторожа». Основою функціонування держави стали ідеї індивідуалізму та індивідуальної свободи. Усе це призвело до відчуження свободи від рівності, що послужило виправданням придушення слабких сильнішими конкурентами. Виявилось, що вільна гра ринкових сил, не обмежених принципом рівності, не може забезпечити соціальну гармонію і справедливості. На той час держава, на жаль, самоусунулася від своїх функцій: регулювання економічних процесів й ефективного соціального захисту людини. Щоправда, останнім часом держава вживає заходів для відродження цих функцій [6, с. 61]. Утім, проблема досі є. Ці обставини, як і під час кризи правосвідомості минулого сторіччя, викликали сумніви в самій ідеї побудови правової держави та її інститутів.

З огляду на це, криза в царині ідей правової держави може означати одне з двох: або повний крах будь-яких колишніх понять, або їх підготовлюване перетворення. В обох випадках криза позначає період сумнівів і невизначеності, які мають змінитися або безнадійною втратою старих вірувань, або напруженістю нових шукань і нової творчості [7, с. 18].

Напруженість творчого пошуку – ось що потрібно сьогодні від політиків, учених, юристів, політологів, філософів. Проте в дійсності такий пошук блокується низкою причин філософсько-світоглядного характеру (прагматизм мислення). У підсумку незатребуваними й надалі є теоретичні знання, не використовується належно методологічний арсенал наукового аналізу та конструювання соціальних і правових інститутів, не розвивається наукова основа побудови нової правової системи. Тобто реальний процес створення такої моделі державності пов'язаний з подоланням дефектів ліберальної моделі і внутрішньо пов'язаної з нею концепції формальної свободи і формальної державної влади.

Розв'язати цю проблему можна, дотримуючись основних принципів правової держави:

- створення правової системи на основі системно-змістовного права, його властивостей і характеристик;
- об'єктивності законодавчої бази, що відображає закономірні процеси розвитку суспільства в строгій відповідності загальнолюдським правовим цінностям, потребам та інтересам більшості громадян;
- верховенства правового закону, що означає прийняття законодавчих актів конституційним шляхом; визнання правового закону вищою юридичною силою, регулювання найвагоміших загальносоціальних правових відносин та забезпечення їх відповідним механізмом реалізації;
- поділу влади на виконавчу, законодавчу та судову гілки, які діють на основі системоутворювальних природно-правових цінностей, хоча й автономно, але взаємозумовлено;
- демократичної процедури зміни та прийняття нових законів, заснованої на методах правової технології, принципах гласності, довготривалості і раціональності, причому закони не повинні прийматися доти, доки населення не буде ознайомлено з їх змістом і формою реалізації;
- незалежності контрольної судової влади, Конституційного Суду;
- чіткого та демократичного розподілу повноважень на основі Конституції;
- пріоритету міжнародно-правових норм над вітчизняним законодавством.

Визнання цих принципів ще не є достатньою умовою для побудови сучасної правової держави та формування ефективної правової системи. Важливішим є сам механізм реалізації цих принципів на основі Конституції України. Здійснення такого механізму передбачає нове бачення правової держави. А саме: по-перше, це нове уявлення способу зв'язку між державою та особою, природним і позитивним правом, що полягає в знятті жорсткого розмежування свободи і рівності, яке, як ми показали, стало однією з причин кризи правосвідомості. Між свободою конкуренції та рівністю встановлюється не зовнішній, а внутрішній зв'язок і взаємозумовленість. Завдяки цьому створюються умови для усунення соціальної нерівності, відновлюється справедливість як один з основних принципів права. За такого підходу правова держава розглядає соціальну та економічну функції не як другорядні для неї сфери діяльності, а як «своє інше», тобто необхідні умови для свого розвитку і функціонування. Реалізація цих функцій держави дасть змогу розв'язати гострі проблеми, спричинені соціальною нерівністю, обмеженням природних прав і свобод людини. При цьому саме законодавство із самоцілі повинно перетворитися на інструмент соціально значущої політики щодо реалізації загальнодержавних інтересів.

У цьому випадку правова держава в межах своєї сутності передбачає одночасно сили примусу й необхідні умови для захисту і розвитку природних прав і свобод індивіда. Тобто правова держава змістом своєї дії вбачає природно-правові цінності, а способом їх реалізації – традиційно властиву їй силу примусу.

Конституція закріплює нормативну модель та юридичну конструкцію найважливіших суспільних відносин, визначаючи в такий спосіб системні, структурні, функціональні та інші зв'язки між різними суспільними інститутами (елементами правової системи [8, с. 12]), завдяки яким забезпечується правопорядок. З іншого боку, завдяки втіленню змісту конституційних норм і принципів у законодавство відбувається його гармонізація, забезпечується стабільність та ефективність його розвитку. При цьому конституціоналізація законодавства безпосередньо залежить від змісту тих цінностей та принципів, що закладені в Конституції та зумовлені особливостями національної правової системи [9, с. 16]. Однак, скажімо, у Конституції країни проголошується правова держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини. Чи достатньо цього конституційного акту для побудови правової держави? Ні, недостатньо. Для створення правової держави одночасно із законом необхідне формування системи умов і передумов, здатних забезпечити захист прав і свобод людини. Якщо держава не реалізує цієї обов'язкової для неї функції, то, як наслідок, порушуються права і свободи особистості (право на працю, відпочинок, освіту). У цій ситуації говорити про правову державу не доводиться. У ліпшому випадку маємо справу з державою формальної свободи.

По-друге, концепція правової держави вміщує нове бачення структури права. З огляду на таку структуру, право має двоїтий, діалектичний характер. Для того щоб здійснити свої принципи – рівноправність, справедливість, загальність тощо, – право має постати у своєму відчуженому вигляді, тобто у вигляді закону, правової норми. Водночас сам факт такого відчуження є лише засобом, формою реального існування й розвитку права як природного. У ролі права тут виступає правовий закон, що втілює в собі природний закон волі людини. Розглянута модель правової держави і властивого їй права передбачає реалізацію ідеї підпорядкування політичних рішень основоположним правовим актам, насамперед конституції держави. Бо якщо відбувається піднесення політики над правом, то право автоматично перетворюється на інструмент політичної боротьби і політичних амбіцій. Як наслідок, й ідея правової держави втрачає свою основу і спосіб існування. Важливо відзначити, що зміна способу взаємозв'язку між державою і правом ще не означає повернення до вихідних позицій, коли правовими вважаються лише ті норми, які видані або санкціоновані державою, і коли ставиться знак рівності між законом і правом. Незастосовна тут і теорія самозобов'язання держави. Обидві сторони взаємодії – держава і природне право, – хоч і виявляють тенденцію до відокремлення, не можуть існувати одне без одного, будучи внутрішньо пов'язані правовими цінностями. Цей факт має надзвичайно важливе значення: дозволяє зрозуміти, чому в межах єдиної правової системи держава і право все ж залишаються у відомому сенсі протилежностями, чому внутрішня напруженість між ними за певних обставин може перерости в боротьбу.

По-третє, відомо, що необхідною умовою функціонування правової держави є поділ влади. Однак нове бачення правової держави передбачає не тільки сам факт поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, а й визначення якісних характеристик цього поділу. Якщо на етапі правової держави епохи Просвітництва сам акт поділу влади був достатньою умовою для створення системи «стримувань і противаг», яка протистояла деспотизму і тоталітаризму феодально-абсолютистської державності, то з позиції аналізованої у цій статті змістовної форми правової держави цього недостатньо. Історичний досвід і сучасна дійсність переконливо доводять, що сам факт поділу влади не може запобігти небезпеці перетворення держави на авторитарну, втрачає ознаки правового. Поділ влади є необхідною, але ще не достатньою умовою для функціонування правової держави. Це лише передумова, захист від надмірного піднесення якоїсь із гілок влади.

В ідеальній правовій державі має бути внутрішня узгодженість щодо незалежних одна від одної гілок влади. А стрижнем цієї узгодженості повинні слугувати системоутворювальні чинники та цінності, насамперед дотримання і захист прав і свобод людини, а також системно-змістовне визначення права, яке містить загальні для всіх гілок влади вимоги і зобов'язання. Серед них: прихильність до природного праворозуміння (на основі принципу єдності природно-правового і позитивного начал); найсуворіше дотримання законів і проведення послідовної правової політики; створення законодавчої практики, що ґрунтується не на довільному формуванні законів, а на об'єктивних закономірностях розвитку правових цінностей; встановлення чітких сфер правозастосування, що передбачає декларативність законів. Суперечності у владі з'являються лише тоді, коли діяльність влади орієнтована на формування і розвиток системоутворювальних правових цінностей та їх повноцінний конституційно-правовий захист. Такий підхід до поділу влади дозволяє створити достатні передумови для ефективного вирішення такого питання, як добір кадрів у державному апараті, якого в нашій державі, на жаль, не дотримуються.

Наприкінці зауважимо, що аналіз теоретико-методологічних аспектів побудови правової держави передбачає подолання негативних чинників, що перешкоджають побудові правової держави. Такими факторами, на нашу думку, є: невиправдана теорія і практика радикальних методів роздержавлення, мінімізація ролі держави, що призводить до максимального усунення її з основних сфер життєдіяльності суспільства,

особливо із соціально-економічної сфери. Щоб усунути перешкоди на шляху формування правової держави, важливо подолати «комплекс неповноцінності» державності. Досягнення цих цілей можливе в межах концепції сильної правової держави, яка передбачає такі умови. По-перше, перетворення соціальної та економічної функцій з другорядних на ключові функції становлення правової держави. За таких умов право використовують як чинник ефективного розвитку економіки. Реалізація соціальної функції дозволяє розв'язати гострі проблеми, викликані соціальною нерівністю, утиском прав і свобод людини. При цьому саме законодавство одержує новий імпульс для розвитку, воно перетворюється на потужний засіб реалізації загальнодержавних інтересів. По-друге, перетворення слабкої, «мінімізованої» держави на сильну, правову і стійку, що спирається на правовий закон, принцип справедливості. Ґрунтуючись на системно-змістовному праворозумінні, правовому законі, вона створює імунітет, який здатний захистити її від авторитарних і тоталітарних методів управління. По-третє, держава не повинна відкидати колишній історичний досвід, традиції, духовно-культурні цінності, не повинна розривати історично-причинний зв'язок, щоб уникнути протиставлення одного покоління іншому, одних моральних і правових цінностей іншим. Держава включає в нову соціально-правову реальність усе позитивне, що було нагромаджено в попередній період, використовуючи його як передумову формування сильної, стійкої держави. По-четверте, формування правової держави передбачає її активну участь у процесі глобалізації, при цьому вона знаходить у собі сили й засоби, за допомогою яких ці процеси перетворюються для утвердження і розвитку національних інтересів.

Висновки. Сучасна оптимальна модель правової системи покликана істотно впливати на характер необхідних суспільних змін, сприяти гуманізації держави і права, вдосконаленню законодавчого процесу, підвищенню ефективності правового регулювання, формуванню високої суспільної й індивідуальної правосвідомості [10, с. 108]. Безсумнівно, правова система є одним з важливих засобів забезпечення прогресивного розвитку політичної та соціальної стабільності, цілісності конкретного суспільства. Тому сучасні процеси демократизації суспільства вимагають більш зваженого та реалістичного погляду на основи розвитку правової держави, зокрема її конституційні засади.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
2. Подорожна Т.С. Конституція України про права і свободи людини і громадянина / Т.С. Подорожна // Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина : матер. щоріч. Всеукр. конф. молодих вчених та аспірантів. – Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. – С. 35–37.
3. Кудрявцев В.Н., Керимов Д.А. Право и государство (опыт философско-правового анализа) / В.Н. Кудрявцев, Д.А. Керимов. – М., 1993. – 352 с.
4. Невинский В.В. Конституция РФ – правовая основа перехода к устойчивому развитию России / В.В. Невинский // Современные проблемы юридической науки. – 2003. – Вып. 3. – С. 67–75.
5. Закон в переходный период: опыт современной России («круглый стол» журнала) // Государство и право. – 1995. – № 10. – С. 28–61.
6. Лукашева Е.А. Совершенствование деятельности правотворчества – необходимое условие обеспечения прав человека / Е.А. Лукашева // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 61–65.
7. Новгородцев П.Н. Введение в философию права: кризис современного правосознания / П.Н. Новгородцев. – М., 1966. – 268 с.
8. Огаренко Т. Структура і функції правової системи / Т. Огаренко // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 5. – С. 12–16.
9. Теорія і практика конституціоналізації національних систем права та законодавства: український досвід : аналітична доповідь / відпов. ред. Н.М. Пархоменко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. – 128 с.
10. Подорожна Т.С. Практична значущість конституційних засад у правовій системі держави / Т.С. Подорожна // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Право. – 2013. – Вип. 22, ч. 1, т. 2. – С. 108–112.

